

Ә.Ә. Бияздықова

Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: biyazdykova@mail.ru

А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ ОРЫНБОР МЕКТЕБІНДЕ БІЛІМ АЛУЫ

Мақала Ахмет Байтұрсынұлының Орынбор орыс-қазақ мұғалімдер мектебінде білім алуындағы белгісіз беттерді сараптауға, білім берген ұстаздарының есімдерін және оқыған пәндерін анықтауға арналған. Олардың А. Байтұрсынұлының болашақтағы қазақ тілінің ұлы реформаторы, ұлт қайраткері, әдебиетші-тілші-ғалым болып қалыптасуына негіз болғандығы айғақталады. Зерттеудің мақсаты да ұлы қайраткер дүниетанымындағы «Ел бүгіншіл, менікі ертеңгі үшін» деген киелі қағиданың пайда болып, оның дамуына, жүзеге асуына себепші болған сабақ берген ұстаздары, білім алған пәндері мен араласқан адамдарының ықпалы қаншалықты дәрежеде болғаны анықталады. Шетелдік және отандық зерттеушілердің талдаулары мен тұжырымдарынан деректер келтіріле отырып, А. Байтұрсынұлының Орынбор мектебінде білім алуы нақты мысалдармен дәлелденеді. Орынбор орыс-қазақ мұғалімдер мектебінің тарихы, мектепті басқарған меңгерушілер, пән мұғалімдері туралы тың пікірлер айтылады. Сонымен қатар Ресей құрамына кірген халықтардың тілін, мәдениетін орыстандыру саясатына қызмет еткен А.В. Васильев, А.И. Тарнавский, Н.И. Ильинский сынды миссионерлердің еңбектері талданады. Олардың Орынбор орыс-қазақ мұғалімдер мектебіндегі қызметі мен еңбек жолдары жайлы тың деректер айтылады. Сондай-ақ мақалада талданатын барлық тарихи, тілдік деректер А. Байтұрсынұлының кейінгі ғылыми еңбектерімен салыстырыла талданып, нақты тұжырымдармен дәйектеледі. Мақаланың ғылыми және практикалық маңыздылығы А. Байтұрсынұлының өмірі мен шығармашылығын, туындыларын зерттеушілер үшін құнды.

Түйін сөздер: Ахмет Байтұрсынұлы, Орынбор орыс-қазақ мұғалімдер мектебі, төте жазу, әдебиеттану, тіл білімі, латын графикасы.

A.A. Biyazdykova

Kazakh National Academy of Arts named after T. Zhurgenov, Kazakhstan, Almaty
e-mail: biyazdykova@mail.ru

A. Baitursynov's education at Orenburg school

The article examines information, unknown to a wide audience about Akhmet Baitursynov's education at the Orenburg Russian-Kazakh Teacher's School, his teachers and the subjects studied by him, as well as their role in shaping the personality of the great reformer of the Kazakh language, a figure of a great nation, a literary critic, a linguist. The purpose of the study was to determine the influence of teachers, disciplines and people involved in the development and implementation of the sacred principle of the great figure "The people live for today, and I live for the future generation". Citing the analyses and conclusions of foreign and native researchers, the author of the work proves by concrete examples that A. Baitursynov was educated at the Orenburg school. The history of the Orenburg Russian-Kazakh Teacher's School, directors who led the school, subject teachers are discussed. The works of such missionaries as A.V. Vasilyev, A. I. Tarnavsky, N. I. Ilyinsky, who served in the policy of Russification of the language and culture of the people who became a part of Russia, are also analyzed. New facts about their work and career in the Orenburg Russian-Kazakh teacher's school are being investigated. Also, all the historical and linguistic data analyzed in the article are compared with A. Baitursynov's subsequent scientific works and are confirmed by concrete conclusions. The scientific and practical significance of the article is of value to researchers of A. Baitursynov's life and creative work.

Key words: A. Baitursynov, Orenburg Russian-Kazakh Teacher's School, writing, literary studies, linguistics, Latin alphabet.

А.А. Бияздыкова

Казахская национальная академия искусств имени Т. Жургенова, Казахстан, г. Алматы
e-mail: biyazydykova@mail.ru

Образование А. Байтұрсынова в Оренбургской школе

В статье рассматриваются неизвестные широкой аудитории сведения об обучении Ахмета Байтұрсынова в Оренбургской русско-казахской учительской школе, его педагогах и предметах, изучаемых им, а также их роль в формировании личности великого реформатора казахского языка, деятеля великой нации, литературоведа, ученого-лингвиста. Целью исследования было определить влияние преподавателей, дисциплин и людей, причастных к разработке и реализации сакрального принципа великого деятеля «Народ живет сегодняшним днем, а я для будущего поколения». Приводя анализы и выводы зарубежных и отечественных исследователей, автор работы на конкретных примерах доказывает получение образования А. Байтұрсыновым в оренбургской школе. Обсуждается история Оренбургской русско-казахской учительской школы, директора, руководившего школой, учителей-предметников. Также анализируются труды таких миссионеров, как А.В. Васильев, А.И. Тарнавский, Н.И. Ильинский, служивших в политике русификации языка и культуры народов, которые вошли в состав России. Исследуются новые факты об их работе и карьере в Оренбургской русско-казахской учительской школе. Также все анализируемые в статье исторические и лингвистические данные сопоставляются с последующими научными работами А. Байтұрсынова и подтверждаются конкретными выводами. Научная и практическая значимость статьи представляет ценность для исследователей жизни и творчества А. Байтұрсынова.

Ключевые слова: А. Байтұрсынов, Оренбургская русско-казахская учительская школа, письменность, литературоведение, языкознание, латиница.

Кіріспе

Қазақ халқының қоғам қайраткері, ағартушы, тілші ғалым, әдебиеттанушы Ахмет Байтұрсынұлының 150 жылдық мерейтойы ЮНЕСКО көлемінде аталып өтіп, мерекеленіп жатыр. Қазақ халқы үшін ұлт ұстазына айналған ұлы тұлға есімі бүгінде тек Қазақстанмен шектеліп қалмаған. Түркі халықтары мен Ресейдің өзіне ХХ ғасырдың басында-ақ танымал болып үлгерген ол батыс ғалым-ғұламаларының арасында білімі терең, жан-жақты дамыған тілші әрі әдебиетші ғалым ретінде мойындалған.

Ахмет бала кезінде, яғни 1882-1884 жылдар аралығында ауыл молдасынан мұсылманша сауат ашқан (Дулатов, 1922). А.Байтұрсынұлы өз «Өмірдерегінде» де: «1882-1884 жылдар аралығында сол кездегі сауаты бар адамдардан үй жағдайында, кейде ауыл мектебінде қазақша сауат аштым» дейді (Байтұрсынұлы, 2013а: 37). Ғалымның өзі айтқан «қазақша сауат ашу» – Х ғасырдан бері түркі халықтарында қолданылып келген араб графикасы, яғни арабша жазу. Қазақ сөздері, мәтіндері, жеке туындылар осы араб графикасымен жазылған. Ахмет Байтұрсынұлы кейін осы араб графикасын негізге ала отырып, қазақтың төл әліпбиін жасап шықты.

Молданы шақырып, үйде бала оқыту қазақ отбасыларында кеңінен таралған. Нақтырақ айтқанда, үйде білім алу. Үйде білім алу – мек-

теб немесе мектеб деп аталды. Сол кездерде бұлардың екі түрі болған: стационарлық, яғни, ауқатты байлар молдаларды мұғалім ретінде шақырып, бала оқыттырған; екіншісі – жылжымалы шаруашылықты жүргізудің көшпенділік әдісіне негіздеп бала оқыту. Шамалауымызша, жас Ахмет жылжымалы мектепте оқыған, себебі естелігінде оларды көпше түрде «сол кездегі сауаты бар адамдардан» деп көрсетеді (Байтұрсынұлы, 2013а: 37). Молдамұғалімдер оқушылардың ата-аналарының есебінен күн көрген. Оларда ешқандай оқыту бағдарламасы болмаған. Молдамұғалімдердің де арасында сауаттылары және қалай оқыту керек екендігін білмеген дүмше молдалары да болды. Молдалардың көбі татар ұлтынан болды. Олардың барлығына дерлігі балаларға араб алфавитін, Құран сүрелері мен аяттарын жаттатқызған.

1885 жылы Ахметтің отбасы қайғыға ұшырайды. Әкесі ағаларымен бірге уезд басшысына және беделді офицерге (сардарға) қарсы күреске шығып, түрмеге жабылады. Осы оқиғаның салдарынан 1886 жылы әкесіне, ағалары мен жолдастарына 15 жылдық қаторгалық жұмыс деген үкім шығарылып, бүкіл мал-мүлкі тәркіленеді (Байтұрсынұлы, 2013а: 37). Ахметтің отбасы асыраушысыз және күндерін көрусіз қалады. Кейін Ахмет Байтұрсынұлы Семей түрмесіне жабылған кез-

де ұмытылмас осы қайғысы жайлы «Анама хат» өлеңінде: «Оқ тиіп он үшімде, ой түсіріп, Бітпеген жүрегімде бар бір жарам» деп жазады.

Ахметтің әкесінің Ерғазы есімді ағасы жазасын өтеп шыққан соң орыс тілін білу керек деген пікірмен өзінің інілері Аспандияр мен Ахметті мектепке оқуға береді. Себебі Ахметтің әкесі мен ағаларының сот үрдісі кезінде уезд басшысынан қорыққан аудармашы сотталушының сөздерін толық және нақты жеткізбеген. Осыдан барып, Ахаңның ағасы Ерғазы орыс тілін білу керектігін түсінеді. Сонымен, Ахмет Байтұрсынұлы 1886 жылы Торғай уезіндегі екі кластық орыс-қазақ училищесіне оқуға түседі.

Ахмет Байтұрсынұлы туралы зерттеулерде оның өмірбаянындағы дәл осы білім алған кезеңіне көп көңіл аударылмайды. Зерттеуші-авторлардың кейбіреулері Ахмет Байтұрсынұлы білім алған «Торғай уездік екі класстық орыс-қазақ училищесі» деген тіркестердегі «екі класстық» деген сөз тіркесін екі жылдық білім алу (кейбір мақалаларда солай деп жазылады да) деп ойлайды. Ондай қысқа мерзім оның өмірінде сондайлық қомақты із қалдыруы мүмкін емес. Сол кезде уездік училищелерде білім алу екі емес, алты жылдық болған. Бұл жайында Ахмет Байтұрсынұлының мұнда 1886-1891 жылдар аралығында оқығандығы туралы дәлел нақтылайды. I класстың оқу курсы 4 жылға созылған, сол себепті оқушылар онда екі бірізді бөлімге бөлінген; ал II класстың оқу курсы 2 жылға созылған. Әр класстар мен бөлімдерге арналған оқу материалдары қарапайымнан күрделіге қарай дамытылып беріліп отырған. Осындай оқыту жағдайында училищені бітірушілер курсты бітіргенге дейін аяқталған және жүйелі білім шеңберін алып шығады. Торғай орыс-қазақ училищесіндегі оқыту жүйесі өзіндік ерекшелігімен және икемділігімен ерекшеленді. Бұндағы оқу жарты жыл сайынғы семестрлік жүйені еске түсіреді.

Қазақтардың орысша білім алуы өздігінен бастау алмаған. Ресей патшасы Александр II-ші 1864 жылдың 14 шілдесінде «Халықтық бастауыш училищелер туралы Жарлыққа» қол қояды. Ресейдегі бұл реформаны жасаған халық ағарту министрі А.В.Головнин болған. Халықтық мектептер туралы бұл Жарлық патша отаршылдығындағы ірілі-кішілі елдердегі бастауыш мектептердің жаппай пайда болуына әкелді. Бұл мектептің ресми атауы «Халық ағарту министрлігі ведомствосындағы бір класстық халық училищесі» деп аталды. Кейін бір класстық деген атау екі класстық болып

өзгереді. Бұл Ресей патшалығының орыстандыру саясатының ең негізгі құралы болды. Сөйтіп патша әкімшілігінің орыс емес халықтарды қинап орыстандыруы, исламмен күрес, педагог-миссионерлердің мұсылман мектептерін жауып, оның орнына қазақ-орыс мектептерін ашуға деген ниеттері осылайша басталған еді. Көптеген зерттеулерде қайталанғандай (қайталанаты да) ондай мектептердің мақсаты – «отаршылдық әкімшілік» үшін ұлттық кадрларды даярлау болған (Галиуллина, 2012). Алайда күшпен ешкім өз балаларын орыс мектептеріне жазбаған. Ауылдан шығып, азаматтық қызметке талпынудағы ең жалғыз жол екендігін түсінген ата-аналар өздері таңдау жасаған.

Уездік (қалалық) училищелер бастауыш пен орта білім берудің аралығындағы звено болды. Түлектердің алдында мынадай таңдаулар болды: алғашқы класстық чин (кіші чиновник) дәрежесіндегі азаматтық қызметке түсу, гимназияда немесе шынайы училищеде оқуын жалғастыру немесе мұғалімдік институттың (мектептің) бірінші класына тапсыру. Ы.Алтынсарин негізін қалаған Торғай уездік екі класстық орыс-қазақ училищесін аяқтаған түлектердің ішінде Байқадам Қаралдин алғашқы жолды таңдады, ал Ахмет Байтұрсынұлы мен Міржақып Дулатұлы соңғысын таңдады. Сонымен қатар бұл мектепте ғалым-экономист, «Алаш» қозғалысының мүшесі Тел Жаманмұрынов, А.Байтұрсынұлының мұраларын зерттеуші Елдес Омаров білім алған. Ал 1891 жылы Қостанай екі класстық училищесін алғашқы қазақ журналы «Айқапты» жарыққа шығарған, жазушы, ақын, публицист Мұқаметжан Сералин үздік аяқтаған. Бұлардың бәрі Ы.Алтынсарин ашқан мектептердің түлектері болды (Encyclopedia of Modern Asia, 2002: 221).

Алашордашылардың балалық шағы XIX ғасырдың соңғы ширегінде Ресейдегі Ұлы реформалардың пайда болған уақытына дәл келді. 1864 жылы жарияланған ең алғашқы Мектептік деп аталатын білім берумен байланысты реформа империядағы, әсіресе Ресей құрамына кірген ұлттарға бастауыш білім беруге мықты серпін болды. Осыған орай Ахмет Байтұрсынұлының училищесіндегі білім алуы уақыт бойынша Торғай облысындағы алғашқы қазақ педагог-ағартушысы Ыбырай Алтынсариннің белсенді қызмет еткен жылдарына (1864-1889), сонымен қатар В.В. Катаринский, А.В. Васильев, А.Е. Алекторов, И.И.Крафт секілді ағартушы чиновниктердің қызмет еткен уақыттарына сәйкес келді.

Орынбор орыс-қазақ мұғалімдер мектебіне келер болсақ, мектеп Б.Алтынсарин бастамасымен 1883 жылдың 10 сәуірінде алдымен Орскіде ашылған. Бірақ одан кейін өрт шығуына байланысты 1889 жылы Орынборға, бұрынғы татар мұғалімдік мектебінің ғимаратына, нақтырақ айтқанда Орынбор шекара комиссиясы жанындағы қазақ балаларына арналған мектепке көшіріледі. Бір кезде мұнда Б.Алтынсариннің өзі де білім алған және бүгінгі күні бұл ғимаратқа (Советская, 7) ескерткіш тақта орнатылған.

А. Байтұрсынұлының 1891-1895 жылдары білім алған уақыттары туралы бағалы дереккөз ретінде А.В.Васильевтің «Торғай облысындағы орысша білім берудің тарихи очеркі және оның қазіргі жағдайы» атты еңбегін атауға болады. Мұнда аталған мектепке жеке бір тарау арналған (Васильев, 1896: 192-205). Очерк 1896 жылы жарық көрді және онда дәл Байтұрсынұлы оқыған кезең туралы ақпарат беріледі. Оның есімі Торғай облысынан шыққан 14 түлектің ішінде аталады (Васильев, 1896: 195).

Оқуға тапсыратын сәтте Байтұрсынұлының жасы 19-да болған.

Мынадай құнды дерекке тоқталайық. Ол – М.Дулатұлының ғалымның 50 жылдық мерейтойына арнап, 1922 жылы жазған «Ахмет Байтұрсунович Байтұрсунов» атты биографиялық очеркі. М.Дулатұлы өз очеркінде: «Ахмет Байтұрсынұлы үлкен қиыншылықтармен және мұқтаждықпен Торғай училищесі курсы аяқтап, 1891 жылы оқуын жалғастыру үшін Орынборға баруды ойлайды. Ломоносов секілді А.Байтұрсынұлы да кездейсоқ жол тосушылармен бірге Орынборға жетеді де, қазақ мұғалімдер мектебіне оқуға түседі. Орынбордағы төрт жыл мен жыл сайынғы демалыстағы еліне оралу және Орынборға қайтадан қайту ол үшін қиын жағдайларда өтеді. Алайда А.Байтұрсынұлының өзінің тұрақты, шыдамды табиғаты материалдық қажеттіліктің жетіспеушілігі сынды кездескен қиындықтарға қарсы тұрып, «ептеп-септеп күн көре» отырып, ол 1895 жылы мұғалімдер мектебіндегі курсы аяқтайды» делінеді (Дулатов, 1922), (Arch Tait, 2022).

Міржақып Дулатұлы Байтұрсынұлының мұғалімдер мектебіне келуі туралы әңгімені «осымен Ахмет Байтұрсынұлының мектептегі білім алуы аяқталады. Ары қарай ол европа әдебиетін оқи отырып, өз бетімен білім алумен айналысады» деп аяқтай келіп, дәл оқуы туралы ешнәрсе жазбайды (Дулатов, 1922). Ал А.Байтұрсынұлының өз «Өмірдерегінде»: «Аталған училищенің курсы бітіргеннен кейін,

Орынбор қазақ мұғалімдер мектебіне оқуға түстім, онда 1891-1895 жылға дейін оқыдым. Бұл мектепті бітіргендер 6 жыл мұғалім болып жұмыс істеуге міндетті» (Байтұрсынұлы, 2013а: 37) деген фактіні келтіріп қана кетеді. Сол себепті мақаланың мақсатында айтылғандай, Ахаң білім алған мектептегі оқу үрдісін көз алдымызға келтіру, қандай мұғалімдерден сабақ алғандығы және қандай пәндер оқытылғандығын қарастыру қажетпіз.

Материал және әдістер

Мәселені нақтырақ айқындау мақсатында жоғарыда аталған А.В.Васильевтің еңбегіне шолу жасайық. А.Байтұрсынұлы осы мектепке оқуға түскен жылдан бір жыл өткен соң, 1892 жылдан мектепте орыс балалары да оқи бастады. Осы кезден бастап оларға арнап оқу жоспарына Құдай Заңы және шіркеулік ән салу пәндері енгізіледі. Осы кезден бастап қазақ оқушыларының саны біртіндеп азая бастайды. Егер 1889 жылы мектепте 47 қазақ баласы оқыса, 1896 жылы 45 баланың жалпы санынан 30 болған, ал 1913 жылы 20 бала – барлығы 70 оқушы қалған. А.В.Васильевтің белгілеуіндей, «қазақ және орыс тәрбиеленушілері жалпы тату тұрды, орыстарды енгізу кейбір қазақтардың адамгершілік жақтан әлсіреуіне әкеп соқты деп анықтайды» (Васильев, 1896).

Бірақ Орынбор мұғалімдер мектебіндегі білім алу ақысыз болды, тәрбиеленушілердің күн көрісі қазыналық есептен бөлініп тұрды. Бюджеттен бөлінген 18113 рубль 15 тиын қаржы мұғалімдер құрамы мен тәрбиеленушілердің күнкөрісінің бір жылдық шығындарын құрады. Өндіріс пен оқушылардың жалпы күн көрісіне, – деп жазады Васильев, – мектепте әрқашан ең көп көңіл бөлінеді. Тек аптасына екі күн (сәрсенбі және жұма күндері) балық тағамдары, ал басқа күндері ет тағамдары дайындалды. Күні бойғы күн тәртібімен таныса отырып, тек сабақ барысы ғана емес, намаздармен (таңғы және кешкі) қоса, гимнастикалық жаттығулар, қол еңбегі мен ойындар өткізумен қатар, оқушыларды күніне бес рет тамақтандырып отырды. «Ақ нанмен» ішкен екі жеңіл шайдан басқа толыққанды таңғы ас, түскі ас және кешкі ас болды (Васильев, 1896: 194).

Сонымен қатар, А.В. Васильев өз еңбегінде жыл сайын мектеп пайдаланатын аз ғана қазыналық шәкіртақы берілгендігін айтады. Алайда бұл шәкіртақыға білім алушылар жақсы оқу, тәртіпті болу сынды жоғары талаптарға сай

болғанда ғана қол жеткізетіндігін ескертеді (Васильев, 1896: 193).

Тарихи деректерді талдай отырып, Орынбор орыс-қазақ мұғалімдер мектебіндегі оқыту қай тілде жүргізілді, қандай пәндер және ол пәндерден кімдер сабақ бергендігіне шолу жасайық. Татар мұғалімдер мектебі мен орыс мұғалімдер семинарияларына арналған бағдарлама бойынша оқыту орыс тілінде жүргізілді. Алтынсарин мектеп аша отырып, алғашқы кезекте педагогикалық ұжымды Н.И. Ильминскийдің миссионерлік Қазан мұғалімдер семинариясы түлектерінен жинақтады. Бірағымен де, А.В.Васильев атап көрсеткендей, «ерекше христиандық заң оқуға деген қажеттілік» тек қана мектепке орыс тәрбиеленушілерін ала бастаған кезден басталды, яғни бұл саясат 1892 жылдан бастау алған. Ал «мұсылмандық» сенімдегі мұғалім мектеп пайда болған сәттен бастап оқу мекемесінің штатында болды, бұл қызметті М.Баранкұлов атқарды. Қазақ тілі мектептің тек орыс оқушыларына ғана «сөйлеу және практикалық жолмен» оқытылды, және Васильев болашақ орыс-қазақ мектептерінің мұғалімдері үшін бұл тілді оқудың қажеттілігіне қатты көңіл бөлді (Васильев, 1896: 194), (R.Kindler, 2018: 237).

Мұғалімдер мектебінің қалыптасуынан бастап оның әр кезеңдерінде қазақ мұғалімдері сабақ берді: Берғали Бақтыкерейұлы Бақтыкереев, Ғұбайдулла Әлбекұлы Әлбеков, Төлеген Иманғазыұлы Иманғазиев және Батырша Сұлтанкерейұлы Есмұқанов (Моргунов, 2016). XIX ғасырдың 80-жылдары Орынбор қазақ мұғалімдер мектебіндегі оқытушылық қызметте Қазан университетінің түлегі, заңгер дипломын алған Сүйінішқалиев болды (Васильев, 1896: 143). Санкт-Петербург университетінің шығыс тілдері факультетін тәмамдаған П.Крылов есімді мұғалім тілдерді үйренуден сабақ берді. Сонымен қоса, ол Торғай облысы қазақтарының тұрмысын зерттеумен айналысты. Кейін ол Уфа губерниясындағы Қазан оқу округіндегі, Торғай облысы Пермь губерниясындағы мектабтар мен медреселерге қарайтын инспектор қызметін атқарды (Васильев, 1896).

Ахмет Байтұрсынұлына сабақ берген ұстаздарға келетін болсақ, болашақ ұлт қайраткеріне орыс тілінен 1884 жылдан осы мектепте жұмыс істеп келе жатқан екі педагог сабақ берді. Алғашқы екі сыныпта – Юркевич, ал үшінші-төртінші сыныпта – Шустиков, ол тарихтан да сабақ берді. Математика пәнінің мұғалімі Лебенский болды, география мен геометриядан Кирпишиков сабақ берді. Бұл сабақтармен

қатар таза жазу және суреттен – Бочаров, гимнастикадан – Дорман деген мұғалімдер болды. Оқушылардың әртүрлі конфессионалды құрамының есебінен ән салу сабағын Федотов жүргізді. Ән салудан аптасына бір сабақ тек орыс оқушыларымен шіркеулік ән айту болса, екіншісі – қазақ балаларымен бірге салатын ән – дүнияуи ән болды. Басқа мұғалімдер семинариясында маңызды болып саналған бұл пәннің Орынбор мектебінде мұғалімнің еңбекақысы аз, яғни жылына 80 рубль ғана төленгендіктен бұған қатты көңіл бөлінбегендігін Васильев өз жазбасында уайыммен жазады (Васильев, 1896: 198). Васильевтің өзі Орынбор рухани семинариясында жұмыс істеген кезеңдерінде ән салған. 1894 жылы «мақсатына жетпей қалған» станокті шеберлік сабағының орнына қол еңбегі сабағын енгізеді және ол түстен кейін жүргізілді. Қол еңбегі сабағының бағдарламасына бақша жұмысы мен ауылшаруашылығы бойынша сабақтар енгізілді. Орынбор оқу округі қамқоршысының ходатайствосы бойынша қалалық Дума Орал өзенінің бойындағы босаған жерлерді Рухани семинарияға уақытша қолдануға береді.

Сонымен қатар, тағы да бір жаңадан практикалық медицинадан қысқаша мәліметтері бар тазалық курсы енгізіледі. Бұл курс III және IV класстарда 3 апталық сағат көлемінде жүргізілді. Орыс-қазақ училищесі мұғалімдерінің арнайы жағдайын ескере отырып, жергілікті жердегі тұрғындарда ешқандай медициналық көмектің болмауы себебінен Орынбор мұғалімдер мектебі осы пәнді өзінің бағдарламасына енгізеді. Тәрбиеленушілер анатомия мен физиологияны өтеді, адамдарда кездесетін жалпы және жұқпалы аурулармен танысады, айырықша айтқанда, олардың таралу жолдары мен күресу амалдарын оқып танысты. Одан басқа оқушылар уланған кезде, газбен уланғанда, суға кеткенде және күн өткенде қандай алғашқы көмек көрсету керектігінің әдістерін үйренеді. Шешекті емдеу және шешекке қарсы егуге ерекше көңіл бөлінді. А.Байтұрсынұлы білім алған кезең аралығында бұл курсты, Н.А. Аделбаеваның жазуынша, мектеп емшісі емес, медицина докторы Атласов жүргізген дейді (Адельбаева, 2013).

Әдебиетке шолу

Бұл мақалада мектепті ұйымдастыру мен оның қызмет етуінде ерекше рөл атқарған оның инспекторы, кейін Орынбор губерниясындағы халық училищелерінің директоры болған

штаттық кеңесші Александр Иванович Тарнавскийдің еңбегін айтпай кетпеуге болмайды. Оның сан қырлы қоғамдық және саяси қызметі әлі де толық зерттелмеді. Ол сол кездегі халықтық училищелер жүйесін басқарушы В.И. Фармаковскийдің «бай мұғалімдердің жинаған қаржыларына мұғалімдер семинариясын» ашу туралы өтінішін алдыға тарта отырып, Алтынсариннің орыс-қазақ мұғалімдер мектебін құруына қолдау көрсеткен. Гимназияның, шынайы училищелердің, мұғалімдер семинариясының, қалалық және ауылдық екі класстық училищелердің дамымаған класстарына Тарнавский тамаша орыс жазушыларының шығармаларынан, оны портреттермен және көптеген суреттермен безендіре отырып, «Хрестоматия» құрастырып шықты. Ол Петербургте жарық көрді және бес рет қайтадан басылып шықты. Орынбор газеттерінің бірінде ол алдын ала мұғалімдерден сауалнама жинастырып, приходтық, қалалық және ауылдық училищелердің жұмыскерлерінің бюджеті туралы үлкен екі беттік мақала жариялайды. Мұғалімдер бюджетінің мардымсыздығының себептері туралы жасаған қорытындысы бүгінгі таңда да өзінің маңыздылығын жоғалтқан жоқ. Тарнавский «Н.И. Ильинскийге хат» басылымына мақала жазады. Бірнеше жыл орыс географиялық қоғамының Орынбор бөлімі істерінің билеушісі болады. Орыс-жапон соғысы кезінде губернияның қалалары мен ауылдарын аралап, лекция оқиды. 1905-1907 жылдар аралығындағы революция кезеңінде «17 қазандағы Орынбор одағы» атты октябристер партиясындағы Орынбор бөлімі ұйымдастырушыларының бірі болды. (Купенова, 2013).

А.И. Тарнавский Орынбор орыс-қазақ мұғалімдер мектебіндегі инспекторлық, яғни директор қызметін 1891-1893 жылдары атқарды. Бұл мерзім А.Байтұрсынұлы оқыған жылдарға сәйкес келеді. Ол мектептегі оқу және тәрбие жұмысына көп жаңалықтар қосты. А.И. Тарнавскийдің қызықты бір шарасы туралы зерттеуші кездейсоқ біліп қалғандығын жазады: «Ресей мемлекеттік кітапханасы каталогынан «Орынбор қазақ мұғалімдер мектебі оқушыларының Мәскеуге сапары: мектеп инспекторы А.Тарнавскийдің алғысөзімен жазылған оқушылардың естеліктері мен әсерлері – Орынбор: Ефимовский–Мировицкийдің тип-әдеб. 1893. –63с.» Өкінішке орай, техникалық себептерге байланысты құжатты қарау уақытша жабық, сол себепті біз онымен таныса алмадық» – дейді автор (История западного отделения

Алаш-Орды, 2012: 318-330). Егер бұл 1893 жылы болса, осы сапарға А.Байтұрсынұлы да қатысуы мүмкін. Кешегі қазақ ауылдары тұрғындарының Мәскеуге жасаған экскурсиялары қандай әсер қалдырғандығын әзірге тек болжауға ғана болады.

А.В. Васильевтің очеркінен біз А.И.Тарнавскийдің болашақ мұғалімдерге ең қажет пәндер – педагогика мен дидактикадан сабақ бергендігін байқаймыз. Автор А.И. Тарнавскийдің теориялық сабақтар жүргізумен қатар, оқыту әдістемесінен де дидактикалық жаттығулар жүргізгендігін мысалдар келтіре отырып талдайды. Қазіргі тілмен айтқанда, бұл мектеп жанындағы бастауыш училище базасында жүзеге асқан педагогикалық тәжірибе болып табылады. Әр сабақтың алдында нақты конспект құрастырылды. Оқушылар кезектесіп сабақ жүргізді. Әр сабақта инспектордан (ол кезде мектеп директорын инспектор деп атаған) бөлек сыныптың барлық оқушылары өздерімен бірге оқитын жолдастарының сабақ беру үрдісіне қатысып, сабақ беру кезіндегі қажетті мәліметтерді жазып алып, келесі талқылауда айту үшін ондағы ескертулерді жазып отырған. Мұндай форма қазіргі педагогикалық жоғары оқу орындарының студенттері мен оқытушыларына жақсы таныс. Барлық сондай сабақтар жыл бойы 150-ден 170-ке дейін берілді. Бұл «оқытудағы жақсы дағды және тәжірибені өңдеу үшін нақты жеткілікті сан», – деп қорытындылайды Васильев өз талдауын (Васильев, 1896: 197).

Нәтижелері және талқылама

Инспектор Тарнавский тұлға және педагог ретінде оқушыларының есінде, оның ішінде, Байтұрсынұлының есінде терең із қалдырмауы мүмкін емес. Соның арқасында оқушылар кейін өзінің практикалық қызметінде қолдана алатын педагогикалық шеберліктің шыңына жетті. Атап айтар болсақ, А.Байтұрсынұлының әліпби жасаудағы, оқулық құрастырып, оқу құралдарын шығарудағы әдістемелік шеберліктері, танымал болған білімді қарапайымнан күрделіге қарай түсіндіру сынды әдістерін енгізуі мен қолдануы Тарнавский шеберлігінің әсері деп айтуға болады. Жоғарыда Васильевтің талдауында келтірілгендей, оқушылардың өздерінің сабақ өткізуі жылына 150-ден 170-ке дейін болса, онда балалар аптасына 5 реттен сабақ өткізіп тұрған.

Кейін, Байтұрсынұлы оқу бітірген соң, мектептегі оқу пәндерінің саны арта бастайды: химия мен минерология бойынша

қысқа мәліметтер енгізіледі, жаратылыстану пәндерінің өткізілу жүйесі реттеледі. Зоология I-сыныптың бірінші жарты жылдығынан II-сыныптың екінші жарты жылдығына ауыстырылды. Себебі оны оқыту ботаниканы өткеннен кейін бірізді жалғастыру керек болды. Сонымен қатарлас орыс тілі мен математиканың бағдарламасы кеңейтілді. Оқу жоспары орыс әдебиеті тарихының қысқа курсымен, әдеби шығарма теориясымен толықтырылды, ал арифметика курсы – алгебраның мәліметтерімен толықты. Соңында мектептің III және IV сынып тәрбиеленушілері физиканы өте бастады [5].

Қазақ мұғалімдер мектебі ақырындап министрлік мұғалімдер деңгейіне жоғарылап келе жатты, бірақ оның гимназия ретіндегі ресми танылуы және соған сәйкес штатындағы барлық қадамдары сәттілікпен аяқталмады (Моргунов, 2016).

Васильев өзінің очеркінде мынадай салыстыруды келтіреді: Қазан мұғалімдер семинариясы 150 тәрбиеленушіге есептелген, Закавказдық – 100, Түркістан мен Иркутскінің әрқайсысы 70-ке жуық, Сібір мұғалімдер мектебі –120 тәрбиеленушіге, ал Орынбордікі мектепке 25-ке жуық қазыналық стипендиант ала алмады. Есептердің бірінде оны қазақ мұғалімдерінің тырбиған тәлімбағы деп атайды (Моргунов, 2016). Орынбор орыс-қазақ мұғалімдер мектебінің пайда болуы кезінен бастап, 90-ға жуық бастауыш училищелердің мұғалімдері даярланған.

Мұғалімдер мектебі түлектерінің арасынан жарқын тұлғалар аз болған жоқ. 1894 жылы мектепті Т.Иманғазиев аяқтайды. Ізінше ол Орынбор мұғалімдер мектебі жанындағы бастауыш училищеді қазақ тілінің мұғалімі болып жұмыс істеді. Тағы бір түлек – Нұрғали Құлжанов Орал және Торғай облыстарындағы орыс-қазақ мектептерінде меңгеруші болды. XX ғасырдың басында ол Семей семинариясында мұғалім болып жұмыс істеді, осында ол колледж секретары дәрежесін алады. Мектеп түлегі Ғабдуали Балғымбаев өзінің карьерасын болыстық мектепке жетекші болудан бастап, кейін Торғай уезі халық училищесінің инспекторы болады (Моргунов, 2016). Алаш қозғалысының белсенділерінің бірі – Ғалымжанов Файзолла Ғалымжанұлы 1916 жылы мектепті аяқтап, «Қазақ» редакциясында жұмысын бастайды, революциядан кейін ҚАССР Халық ағарту комиссариатында қызметкер болды.

ҚазАССР-нің бірінші кеңестік Халық ағарту комиссариатының құрамында алашордашы

Молдағали Жолдыбаев (1887-1938) жұмыс істейді. Ол Орынбор мұғалімдер мектебін 1910 жылы бітіреді, одан кейін бастауыш мектепте мұғалім болып жұмыс істейді. Кеңес билігі орнағаннан кейін Жолдыбаев оқу-әдістемелік кеңестің төрағасы болып тағайындалады, 1922 жылы – ҚАССР Халық ағарту комиссариаты жанындағы ғылым, баспа және әдебиет орталығының төрағасы болып сайланады. Ол да А.Байтұрсынұлы секілді оқулықтар мен оқу құралдарын құрастырумен айналысады, педагогика мәселелеріне арналған 50-ге жуық мақалалар жариялайды, ал 1927 жылы А.Байтұрсынұлы қызмет еткен Академиялық орталық төрағасы қызметіне ауысады.

Тағы бір Халық ағарту комиссариаты мен Академиялық орталықтың қызметкері, бұрынғы Алашорда үкіметін құруға қатысушы – Елдес (Илдес) Омаров 1911 жылы Орынбордағы орыс-қазақ мұғалімдер мектебін бітіреді. Ол алғашқы болып А.Байтұрсынұлы әліпбиіне толық зерттеу жасайды (Труды Общества по изучению Киргизского края, 1922). Әлеуметтік саясат, оқу-ағарту, тіл білімі мәселелері бойынша мақалалар жазады, физика мен геометрия бойынша қазақ тіліндегі оқулықтарды, қазақ мектептері үшін орыс тілінің грамматикасы бойынша оқулықтар жазады. Елдес Омаров математикалық терминдердің тезаурусын қалыптастыруда үлкен еңбек сіңірді. (Ұлттық Энциклопедия, 1998).

Кеңес билігі кезінде бұл мектеп Орынбордағы Қазақ халыққа білім беру институты болып аталды. Енді бұл білім ордасына А.Байтұрсынұлы, А.Кенжин және Е.Омаров оқытушы болып қайта оралады. Институт Орынбордан Алматыға Қазақ педагогикалық институты болып көшеді. Алматыдағы Қазақ педагогикалық институтында тек орта білімі болу себебінен А.Байтұрсынұлы профессор қызметінде жұмыс істейді. 1937 жылғы «Тұтқынның анкетасындағы» «білімі» деген графаға ол «орта» деп жазады, ал А.Кенжин – «Орынбор мұғалімдер мектебін бітірген» деп жазады (Тугай, 2017: 76).

Қорытынды және тұжырымдама

Ахмет Байтұрсынұлының Орынбор орыс-қазақ мұғалімдер мектебінде білім алуын, ондағы оқыту үрдісін, ұстаздық еткен мұғалімдердің қызметін, оқытылған пәндердің мазмұнын талдап, сараптап қорытындылай келе, Орынбор орыс-қазақ мұғалімдер мектебі берген орта білім деңгейінің жоғары болғандығы соншалық, оның түлектері университет бітір-

мей-ақ педагогикалық және ағартушылық қызметті сәтті жалғастыра берген деген тұжырымға тоқталамыз. Жоғарыдағы талдаулардан ұлт ұстазының мектеп қабырғасында оқыған әр пәнін асқан ыждағаттылықпен бойына сіңіре білгендігін байқауға болады. Мектеп қабырғасында оқып жүріп-ақ орыс тілін сауатты меңгеріп алған. Орыс тілін оқып, орыс тілінде білім алуы оның кейін И.А.Крыловтың мысалдарын қазақ тіліне аударуына, әлем әдебиетін оқып, онымен танысып, «Әдебиет танытқыш», «Әдебиет тарихы» еңбектерін жазуына үлкен көмегін тигізген (Байтұрсынұлы, 2013б). «Әдебиет тарихы» еңбегі жоғалып кеткен. Халқымыздың дыбыс үндестігін ескере отырып, араб графикасы негізінде жаңа әліпби – төте жазуды жасауына, оны қалай оқыту керектігін түсіндіріп беретін «Тіл жұмсар», «Баяншы», «Оқу құралы» (Байтұрсынұлы, 2013в). атты оқулық, әдістемелік құралдарды, «Тіл – құралды» жазуына алғашқы және басты себепші

болған – мектеп қабырғасында алған білімі мен мектепте білім берген ұстаздарының әсері. А.Байтұрсынұлының жалғыз өзі осы алған білім дәрежесімен үлкен бір университет ұжымы тындыратыннан да көл-көсір, ұшан-теңіз міндетті атқарып кеткен. Жоғарыда өзі толтырған саулнамада айтып кеткендей, білімі «орта» бола тұрса да, ұлтының болашағы үшін тынбай еңбек еткен (Smagulova K., 2022). А.Байтұрсынұлының мектеп қабырғасында алған білімі оның болашақта баспа ісін қолға алып, баспахана ашуына, «Қазақ» газетін шығаруына, ол газетке өзі жанашыр болып, оның қатесінен бастап жарыққа шығуына дейін басы-қасында жүруіне, халқы үшін үйренуге де, жазуға да қолайлы жаңа әліппе құрастыруына, тіл білімі мен әдебиеттану ғылымының негізін қалаушы ғалым болуына, аудармашы, түркітанушы, ұлты сыйлайтын қоғам қайраткері, ұлт ұстазы деген ғажап атқа жетуіне негіз болған.

Әдебиеттер

- Галиуллина С.Д. Персональный состав попечителей Оренбургского учебного округа // Вестник Томского государственного университета. – №356. Март 2012. – С. 58-61.
- Encyclopedia of Modern Asia. – 2002. 592: pp. 221-222.
- Васильев А. Исторический очерк русского образования в Тургайской области и современное его состояние. – Оренбург: Издательство Тургайского областного статического комитета, 1896. – 226 с.
- Дулагов М. Ахмет Байтұрсынұлы Байтұрсунов (биографический очерк) // Труды Общества по изучению Киргизского края. – Вып. III. Оренбург. – 1922. – С.10-14.
- Arch Tait. Akhmet Baitursynuly and Alash. – London, 2022.
- А. Байтұрсынұлы шығармалары. Алты томдық шығармалар жинағы. 6-том. Алматы: «Ел-шежіре», 2013. – 384 б.
- Моргунов К.А. Становление системы казахского образования в Оренбургской губернии и на территории оренбургских казахов // Этнопанорама. – 2016. №1-2. – С. 102-116.
- Адельбаева Н.А. Очерки по истории школьного образования в Казахстане в XIX – начале XX веков: монография. – Уральск: Редакционно-издательский центр ЗКГУ им. М. Утемисова, 2013. – 178 с.
- Купенова Г.Ы. Оренбургский учебный округ в истории реформирования школы во второй половине XIX века // Педагогическое мастерство: материалы III Международной научной конференции. – М.: Буки-Веди, 2013. – С. 23-25.
- Автобиография Кенжина А.К. // История западного отделения Алаш-Орды: сборник документов и материалов / под общ. ред. М.Н. Сдыкова. Т. 1. – Уральск: Западно-Казахстанский центр истории и археологии, 2012. – С. 318-330.
- Омаров Ил. Ученая деятельность А.Б. Байтұрсунова // Труды Общества по изучению Киргизского края. Оренбург. – Вып. III. – 1922. – С. 7-9.
- Қазақстан. Ұлттық Энциклопедия. 3 том. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» бас редакциясы, 1998. – 720 б.
- Тугай Т.И. Оренбургский путь Ахмета Байтұрсунова. – Оренбург: ООО ИПК «Университет», 2017. – 188 с.
- А. Байтұрсынұлы шығармалары. Алты томдық шығармалар жинағы. 1-том. Алматы: «Ел-шежіре», 2013. – 384 б.
- А. Байтұрсынұлы шығармалары. Алты томдық шығармалар жинағы. 2-том. Алматы: «Ел-шежіре», 2013. – 384 б.
- Kindler R. Stalin's Nomads: Power and Famine in Kazakhstan. – 2018. – P. 360 [377].
- Smagulova K. <https://cabar.asia/en/echo-of-akash-orda-in-the-21st-century-influence-and-connection-with-modernity> // Echo of Alash-Orda in XXI Century: Influence and Connection with Modernity. 03.02.2022.

References

- A.Bajtursynuly shygarmalary (2013) 1-tom [Works of A. Baitursynov. Collection of works in six volumes]. Volume 1 (in Kazakh).
- A.Bajtursynuly shygarmalary (2013) 2-tom [Works of A. Baitursynov. Collection of works in six volumes]. Volume 2 (in Kazakh).

A. Bajtursynuly shygarmalary (2013) 6-tom [Works of A. Baitursynov. Collection of works in six volumes]. Volume 6 (in Kazakh).

Adel'baeva N.A. (2013) Ocherki po istorii shkol'nogo obrazovaniya v Kazahstane vXIX – nachale XX vekov: monografiya [Essays on the history of school education in Kazakhstan in the XIX – early XX centuries: monograph] (in Russian).

Arch Tait. Akhmet Baitursynuly and Alash. London. 2022. pp. 30 (In English).

Avtobiografiya Kenzhina A.K. (2012) Istorija zapadnogo otdeleniya Alash-Ordy: sbornik dokumentov i materialov, pod. obshh. red. M.N.Sdykova [The history of the western branch of the Alash-Orda: a collection of documents and materials; under the general editorship of M.N.Sdykov] (in Russian).

Vasi'ev A. (1896) Istoricheskiy ocherk russkogo obrazovaniya v Turgajskoj oblasti i sovremennoe ego sostojanie [Historical sketch of Russian education in the Turgay region and its current state] (in Russian).

Galiullina S.D. (2012) Personal'nyj sostav popechitelej Orenburgskogo uchebnogo okruga [Personal composition of the trustees of the Orenburg Educational District] (in Russian).

Dulatov M. (1922) Ahmet Bajtursunovich Bajtursunov: biograficheskiy ocherk. Trudy Obshhestva po izucheniju Kirgizskogo kraja [Akhmet Baitursunovich Baitursunov: biographical sketch. Proceedings of the Society for the Study of the Kyrgyz Territory] (in Russian).

Encyclopedia of Modern Asia, Editors David Levinson, Karen Christensen. 2002. 592: pp. 221-222 (In English).

Kindler R. Stalin's Nomads: Power and Famine in Kazakhstan. Pages 360 [377]. 2018. (In English).

Kupenova G.Y. (2013) Orenburgskij uchebnyj okrug v istorii reformirovaniya shkoly vo vtoroj polovine XIX veka [Orenburg Educational District in the history of school reform in the second half of the nineteenth century] (in Russian).

Qazaqstan (1998) Ultyk Jenciklopediya [Kazakhstan. National Encyclopedia] (In Kazakh).

Morgunov K.A. (2016) Stanovlenie sistemy kazahskogo obrazovaniya v Orenburgskoj gubernii i na territorii orenburgskih kazahov. Jetnopanorama [Formation of the Kazakh education system in Orenburg province and on the territory of Orenburg Kazakhs. Ethnopanorama] (in Russian).

Omarov Il. (1922) Uchenaja dejatel'nost' A.B.Bajtursunova. Trudy Obshhestva po izucheniju Kirgizskogo kraja [Scientific activity of AB Baitursunov. Labor of the Society for the study of the Kyrgyz region] (in Russian).

Smagulova K. <https://cabar.asia/en/echo-of-ash-orda-in-the-21st-century-influence-and-connection-with-modernity>. Echo of Alash-Orda in XXI Century: Influence and Connection with Modernity. 03.02.2022. (In English).

Tugaj T.I. (2017) Orenburgskij put' Ahmeta Bajtursunova [Orenburg way of Akhmet Baitursunov] (in Russian).